

УДК 371.134:37.013

СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Козубовський Р. В.

У статті розглядаються питання девіантної поведінки неповнолітніх. Здійснено аналіз вітчизняної і зарубіжної наукової літератури з проблеми девіантної поведінки. Запропоновано визначення поняття “девіантна поведінка”. Особлива увага звертається на соціальні детермінанти девіантної поведінки. Ключові слова: девіантна поведінка, неповнолітні, соціальні детермінанти, соціальні норми.

В статье рассматриваются вопросы девиантного поведения несовершеннолетних. Осуществлён анализ отечественной и зарубежной научной литературы по проблеме девиантного поведения. Предложено определение понятия “девиантное поведение”. Особое внимание обращено на социальные детерминанты девиантного поведения. Ключевые слова: девиантное поведение, несовершеннолетние, социальные детерминанты, социальные нормы.

This article deals with questions of deviant behavior among underage persons. It presents an analysis of the Ukrainian and foreign scientific literature on this problem. A definition of the term deviant behavior” is proposed. Special attention is paid to social factors of deviant behavior. Key words: deviant behavior, underage, social factor, social norms.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що проблема девіантної поведінки була об'єктом досліджень багатьох учених, починаючи ще з часів античності, сьогодні інтерес до неї все більше зростає, оскільки вона набула впродовж останніх десятиріч значного розповсюдження, особливо серед неповнолітніх і молоді. Встановлено, що девіантна поведінка неповнолітніх у багатьох випадках трансформується у кримінальні форми поведінки і становить суттєву небезпеку як для самої особистості неповнолітнього, його подальшого розвитку, так і для всього суспільства. Дуже небезпечним є й те, що відбувається процес “омолодження” девіантних форм поведінки. Якщо раніше мова зазвичай ішла про девіації серед підлітків і молоді, то сьогодні девіантна поведінка все частіше зустрічається в середовищі молодших школярів. Зростає й кількість дівчат, схильних до девіантної поведінки. Розповсюджуються нові види девіантних проявів серед неповнолітніх (рекет, розбійні напади, торгівля наркотиками, “кібербулінг”). Переважна більшість неповнолітніх з девіантною поведінкою є учнями загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, коледжів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема девіантної поведінки неповнолітніх, її причини, основні прояви і можливості профілактики активно досліджуються вітчизняними (І. Ковчина, Н. Максимова, І. Парфанович, В. Оржеховська, М. Синьов, Т. Федорченко, М. Фіцула) і зарубіжними (А. Бандура, С. Белічева, Ю. Клейберг, А. Коен, В. Кудрявцев, А. Личко, В. Менделевич, М. Раттер) вченими.

Метою даної статті є аналіз наукової літератури з проблеми девіантної поведінки неповнолітніх та обґрунтування її соціальних детермінант.

Виклад основного матеріалу. Поведінка є соціальною за своєю сутністю, вона формується та реалізується в суспільстві, тісно пов'язана з мовленнєвою регуляцією. Загалом поведінка відображає процес соціалізації особистості, її інтеграції в соціумі [2, с. 75]. Відхилення у поведінці особистості, які входять у протиріччя з юридичними, моральними, етичними, соціальними нормами суспільства, прийнято називати девіаціями, а поведінку, відповідно, – девіантною (від лат. *deviatio* – відхилення), тобто девіантна поведінка – це окремі вчинки (або їх сукупність), які не відповідають загальноприйнятим нормам і правилам поведінки в суспільстві.

Коротко охарактеризуємо суть девіантної поведінки загалом і особливості її проявів серед неповнолітніх.

Перш за все, підкреслимо, що, аналізуючи явище девіантної поведінки, слід наголосити на тому, що воно відноситься до такого класу явищ, які можуть бути вивчені тільки в результаті спільних зусиль учених – представників багатьох наук: соціології, психології, педагогіки, права, медицини та інших. Різноманітність підходів до проявів девіантної поведінки дуже ускладнює її визначення. Труднощі пов'язані з тим, що девіантність є відносною характеристикою відповідно до стандартів, які часто розбіжні і зумовлені соціальними очікуваннями оточення.

В сучасній науковій літературі існують різні визначення девіантної поведінки.

Так, Я. Гілінський під девіантною поведінкою розуміє такі дії індивіда, які не співпадають із встановленими у даному суспільстві нормами (стереотипами, зразками) [1].

Д. Фельдштейн визначає девіантну поведінку як таку, яка відхиляється від установлених суспільством норм і не влаштовує соціальні очікування даного суспільства в конкретний період часу [9].

Цікаве тлумачення девіантної поведінки пропонує дослідниця Л. Шнейдер. На її думку, девіантна поведінка – це результат невдалої особистісно-сценарної побудови життєдіяльності, яка розглядається в контексті часу [10].

В. Меделевич розуміє під девіантною поведінкою окремі вчинки чи систему вчинків, які суперечать прийнятним в суспільстві нормам і правилам та проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптивності, порушенні процесу самоактуалізації чи у вигляді ухиляння від морального або естетичного контролю над власною поведінкою [5].

На думку британського вченого А. Коена, девіантна поведінка – це така поведінка, яка йде врозріз з інституціоналізованими сподіваннями, тобто з очікуваннями, прийнятими та визнаними як законні всередині соціальної системи [4].

Значний вклад у дослідження проблеми девіантної поведінки вніс Ю. Клейберг, який пропонує своє розуміння терміна “девіантна поведінка”, що відображає його психологічну сутність, тобто девіантна поведінка розглядається як специфічний спосіб зміни соціальних норм та очікувань, що виражається за допомогою демонстрації ціннісного ставлення до них [3].

Є. Змановська вважає, що девіантна поведінка – це стійка поведінка особистості, для якої характерним є відхилення від найбільш важливих соціальних норм, що завдає шкоди суспільству або власне особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією. Вона виокремлює специфічні особливості девіантної поведінки: девіантна поведінка не відповідає важливим для даного суспільства в даний час загальноприйнятним або офіційно встановленим соціальним нормам; девіантна поведінка викликає санкції; є руйнівною, завдаючи шкоди власне особистості або іншим людям; відноситься переважно до стійко повторюваної поведінки (винятком є суїцидальна спроба); завжди узгоджується з загальною спрямованістю особистості; має виражену індивідуальну і віково-статеву своєрідність та ін. [2, с. 12–14].

М. Требін наголошує, що під девіантною поведінкою слід розуміти: а) дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим, визнаним у даному суспільстві нормам поведінки; б) соціальне явище, яке виражає в масових формах людську діяльність, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим, визнаним у даному суспільстві нормам [8, с. 146]. На думку вченого, у першому значенні девіантна поведінка переважно є предметом дослідження педагогіки, психології, права, у другому – предметом соціології, хоч, звичайно, такий поділ є дещо умовним.

Зазначимо, що переважна більшість учених при розгляді проблеми девіантності виходить зі співвідношення цього поняття з поняттям соціальної норми. Такі норми формуються у всіх сферах суспільного життя і регулюють усі види суспільних відносин, забезпечуючи, з одного боку, відносну універсальність людської поведінки, а з іншого – формуючи основу для реалізації функції соціального контролю, який передбачає застосування різних негативних санкцій. Соціальні норми – це сукупність фіксованих у знаковій, вербальній чи символічній формі вимог та очікувань соціальної спільноти стосовно поведінки і діяльності її представників, а також засіб соціальної регуляції поведінки індивіда і групи [7, с. 152].

О. Якуба визначає соціальні норми як стандарти діяльності і правил поведінки, які репрезентуються суспільством, регулюються і підтримуються за допомогою

санкцій. Це – моральні і правові принципи, інтеріоризовані та ієрархізовані людиною відповідно до її статусу в кожній із соціальних інституцій, до яких вона залучається в процесі своєї життєдіяльності. На думку дослідниці, соціальні норми мають чітко виражений вольовий характер, тобто вони є не лише виявом думки, але й виявом волі [11, с. 54].

Слід зауважити, що соціальна поведінка регулюється нормами моралі, права, нормами тих чи інших соціальних груп, організацій. На поведінковому рівні цілі і засоби виступають для особистості в формі соціальних цінностей і норм, однак для особистості тільки норми права чітко визначають критерії правомірності поведінки. Моральні норми, на відміну від правових, які виступають для особистості стандартами моральної поведінки, відображають цілісну світоглядну систему особистості. Тому соціальна девіація зазвичай не може зводитися до окремих вчинків, а представляє лінію поведінки людини, її діяльність, систему індивідуальних цінностей і навіть спосіб життя.

Людська поведінка завжди має визначену впорядкованість, що є наслідком підпорядкування загальним очікуванням чи нормам. Таким чином, соціальні норми є регуляторами не будь-якої діяльності людини, а тільки її суспільної поведінки. Соціальна норма виражає не реальну поведінку, а поведінку нормативну. Вона визначає межу, міру допустимого, дозволеного і недозволеного у поведінці і діяльності людей, соціальних груп. Ці межі історично сформовані в даному конкретному суспільстві і визнаються переважною більшістю членів даного суспільства. Відхилення від норм зазвичай не схвалюється, оскільки веде до дезорганізації соціального життя, соціальної аномії. Девіантна поведінка – антипод конформізму в найбільш чітко вираженій формі. Соціальні причини девіантної поведінки пов'язані з розривом між соціокультурними цілями суспільства і соціально схваленими засобами їх досягнення. Слід підкреслити, що соціальні цінності, норми і відносини можуть бути досить суперечливими, тому й межі девіантної поведінки рухливі і співвідносяться зі змінами в соціокультурних цінностях та іншими обставинами. Незважаючи на те, що більшість членів групи, спільноти конформно ставляться до загальноприйнятих норм, абсолютне дотримання норм і правил у суспільстві є досить проблематичним, тому девіації допускаються, але тільки в певних межах, не порушуючи функціонування спільноти в цілому.

Отже, цілком правомірним буде висновок, що девіація і норма є взаємодоповнюючими і разом з тим амбівалентними поняттями. Виходячи з вищесказаного, можна виокремити 3 основні компоненти девіації: 1) норма чи очікування, що є критерієм оцінки девіантної поведінки; 2) людина, якій властива девіантна поведінка; 3) певний соціальний суб'єкт, який реагує на подібну поведінку відповідним чином.

Соціальна поведінка регулюється нормами моралі, права, нормами тих чи інших соціальних груп, організацій. На поведінковому рівні цілі і засоби виступають для особистості в формі соціальних цінностей і норм, однак для особистості тільки норми права чітко визначають критерії правомірності поведінки. Моральні норми, на відміну від правових, які виступають для особистості стандартами моральної поведінки, відображають цілісну світоглядну систему особистості. Тому соціальна девіація зазвичай не може зводитися до окремих вчинків, а представляє лінію поведінки людини, сформовану систему індивідуальних цінностей і до певної міри спосіб життя.

Девіація (як соціальне явище) може розглядатися і як форма дезорганізації світогляду і поведінки індивіда, певної групи чи категорії осіб, яка характеризується невідповідністю моральним та правовим нормам і очікуванням суспільства. Відповідно, девіантність може розглядатися як якісна характеристика суб'єкта девіації.

Важливо зазначити, що прояви соціальних девіацій у своїй сукупності характеризуються різною спрямованістю, яка пов'язана з наявністю конструктивності чи деструктивності в діях індивіда. Таким чином, прийнято розрізняти два види девіацій: позитивні, які в кінцевому результаті визначають прогресивний вектор еволюційного розвитку суспільства, сприяють подоланню старих і запровадженню нових стандартів поведінки, і негативні, які не тільки суперечать прийнятим у суспільстві моральним нормам, стандартам, але й дезорганізують усталений порядок взаємодії між соціальними суб'єктами.

Межа між позитивними і негативними проявами соціальних девіацій в історичному контексті є досить умовною, оскільки будь-яка дія оцінюється зазвичай тільки в межах конкретних морально-правових вимог. Очевидно, не існує жодної дії, яка б могла за своїм змістом вважатися однозначно кримінальним злочином, оскільки і вбивство, і брехня, і ворожнеча, і ненависть – всі ці прояви могли бути злочинними і незлочинними в різних кодексах, залежно від того, хто ці дії здійснював, проти кого вони були спрямовані, в яких умовах відбувалися.

Варто зазначити, що різні види соціальних девіацій часто мають єдиний комплекс детермінант і володіють певною взаємозумовленістю, в результаті чого нерідко спостерігається перехід у поведінці конкретної особи від однієї девіації до іншої.

Внаслідок несформованості світоглядних принципів, відсутності стійких життєвих установок, ціннісних орієнтацій, переконань найбільш схильними до різних видів девіацій виявляються неповнолітні. Девіантна поведінка неповнолітніх може проявлятися як у порушеннях дисципліни, небажанні вчитися, хуліганських вчинках, бродяжництві, алкоголізмі, наркоманії, проституції, так і в серйозних правопорушеннях і злочинах, які передбачають застосування кримінальних заходів.

Зазвичай вчені пояснюють девіантну поведінку неповнолітніх недоліками виховання, внаслідок чого формуються стійкі психологічні властивості, які сприяють вчиненню не схвалюваних суспільством дій. Проте слід враховувати і вікові особливості неповнолітніх. У неповнолітньому віці девіації можуть бути наслідком незавершеності процесу формування особистості, негативного впливу сім'ї, залежності від найближчого оточення і прийнятих у ньому ціннісних орієнтацій.

Загалом виникнення девіацій у неповнолітніх зумовлено низкою факторів серед яких: соціально-економічні (низький життєвий рівень значної частини населення, безробіття, соціальне розшарування суспільства, криза сім'ї); психолого-педагогічні (труднощі підліткового віку, дезадаптація, недоліки виховної роботи школи, родини та інших соціальних інститутів); медико-біологічні (вади спадковості, підвищена збудливість, емоційна нестабільність, психічні розлади).

Ми солідарні з вченими, які серед багатьох факторів, що зумовлюють виникнення девіацій, в першу чергу, акцентують увагу на соціальних факторах. Сьогодні, в період трансформації соціально-економічних умов, особливо посилюється нестабільність і соціальна незахищеність сучасної молоді, нестійкість основних державних пріоритетів у сфері ідеології, відсутність гарантій працевлаштування, неадаптованість до сучасних умов конкурентоздатності – все це сприяє проблемності і нестабільності в молодіжному середовищі.

Серед негативних тенденцій в сучасному суспільстві слід зазначити: соціальну, економічну, політичну, екологічну нестабільність, “вакуум духовності”, який часто заповнюється націоналізмом, екстремізмом, новою ідеологією й авторитетами, зокрема релігійними. В умовах соціально-економічної і політичної кризи в країні у неповнолітніх відбувається руйнація соціально-просторового сприймання.

Сьогодні молодь часто виявилася позбавленою достойного заняття, серйозної справи, де б могла реалізувати себе. Незайнятість соціально значущими справами – це специфічний стан, який акумулює в собі багато негативних сторін дійсності і несе достатньо відчутне “кримінальне посилення”. Недаремно в середовищі молоді, яка не вчиться і не працює, активність асоціальної поведінки традиційно вища, ніж серед тих, які вчать чи працюють.

Трансформація соціально-економічних умов, яка все ще продовжується в суспільстві, зокрема її негативні наслідки, посилюють напругу в молодіжному середовищі, почуття невпевненості, тривожності, агресивності. В сучасному суспільстві неповнолітнім усе важче досягти психологічної, економічної, соціальної, політичної, духовної інтеграції, що супроводжується скептицизмом, відчуженістю, бунтівними настроями. Неповнолітні об'єднуються в групи, які є для них “групами соціальної підтримки”, де діють компенсаторні механізми самореалізації особистості. Значна частина з них має приховану чи чітко виражену асоціальну спрямованість, що проявляється в їх жорстокості, аморалізмі, правопорушеннях, проституції, алкоголізмі, наркоманії, актах вандалізму, рекету тощо.

Згідно з результатами досліджень В. Оржеховської, щодня в Україні неповнолітні скоюють в середньому 104 злочини, в тому числі: одне вбивство або

важке тілесне пошкодження, зґвалтування, два-три розбійні напади, вісім пограбувань, двадцять шість крадіжок державного, 45 – особистого майна громадян. Відмічається зниження віку правопорушників (підлітки віком 14–17 років становлять 8 % загального населення України, однак вони скоюють чверть усіх злочинів) [6, с. 56–58].

Висновки. Отже, основними факторами, які зумовлюють розвиток девіантних форм поведінки неповнолітніх, є: соціально-економічні, психолого-педагогічні, медико-біологічні. Вважаємо, що на сьогоднішній день найбільш важливими з них є соціально-економічні. Шляхи нейтралізації негативного впливу соціально-економічних факторів на формування особистості неповнолітніх вимагають подальшого дослідження.

Література

1. Гилинский Я. И. Социология отклоняющегося поведения и социального контроля / Я. И. Гилинский // Рубеж. – 1992. – № 2. – С. 55–58.
2. Змановская Е. В. Девиантология: психология отклоняющегося поведения : учеб. пособие / Е. В. Змановская. – М. : Академия, 2004. – 287 с.
3. Клейберг Ю.А. Девиантное поведение в вопросах и ответах : учеб. пособие / Ю. А. Клейберг. – М. : ООО Полиграф Центр, 2006. – 304 с.
4. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения: проблемы и перспективы / А. Коэн ; сокр. перевод с англ. – М. : Прогресс, 1995. – 550 с.
5. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения / В. Д. Менделевич. – М. : МЕД пресс, 2001. – 432 с.
6. Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка : навч. посіб. / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю., 2002. – 284 с.
7. Социальная работа : словарь-справочник / под ред. В. И. Филоненко. – М. : Контур, 1998. – 480 с.
8. Требін М. Соціологія : підручник / М. Требін. – Х. : Право, 2010. – 224 с.
9. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе / Д. И. Фельдштейн. – М. : Педагогика, 2000. – 208 с.
10. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков : научно-популярное издание / Л. Б. Шнейдер. – М. : Триеста, 2005. – 336 с.
11. Якуба Е. А. Социология : учеб. пособие / Е. А. Якуба. – Харьков : Константа, 1996. – 190 с.